

կոչուի Միաբանութեանս Վարչական Մարմնոյն գլուխ անցնելու Աթոռակալի պաշտօնով, որուն վրայ կը մնայ մինչեւ 1921 թուականը: Այնուհետեւ վերստին կը նշանակուի Վանքիս աշակերտութեան դաստիարակի գործին, եւ այս անգամ Վարժարանի բաժնին մէջ՝ 1921-1927, երկու իրարու յաջորդող դասերու: Այս շրջանին իր ուսերուն վրայ կը ծանրանար նաեւ Ընդհ. Մատակարարութեան հոգը, մինչեւ 1929ի Ընդհանուր ժողովը: 1930-1932 երկու տարի վերակացուի պաշտօնը վարելէ վերջ Վարժարանի մէջ վանքիս բարձրագոյն աշակերտաց, անցաւ Վենետիկի Մ. Ռաֆայէլեանի տեսչութեան եւ 1936ին վարժարանին հիմնարկութեան հարկւրամեայ յոբելեանը փայլուն կերպով տօնելէն յետոյ՝ մեկնեցաւ Եղիպտոս Աղեքսանդրիոյ դպրոցին բացման դժուարին առաքելութեան: Հոն առաջին տարիները շատ տաժանելի կ'անցնին, բայց հուսկ իր բազմամեայ ջանքերուն արդիւնքը կ'ըլլայ Երեւանի մէջ սեփական շէնքի մը գնումը եւ վարժարանի կազմակերպութիւնը: Այդ գործին յաջողութիւնը որ ամբողջովին պլանային էր իր ձեռներէց ոգւոյն, կ'ապահովէր Միաբանութեանս դաստիարակչական գործունէութիւնը Աղեքսանդրիոյ մէջ ի նպաստ հայ դպրութիւն:

1946ին գումարուած Միաբանութեանս Ընդհ. ժողովին մէջ Հ. Քերոբէ Վ. Զրաքեան կ'ընտրուէր Ընդհ. Աթոռակալ Ուսումի Գերպ. Արքահայր. բայց Աղեքսանդրիոյ նորարաց վարժարանին համար իր ներկայութիւնը տակաւին անհրաժեշտ ըլլալով կը ստիպուէր դեռ տարի մ'աւ մեկնել հոն, դառնալու համար յաջորդ տարին իր Աթոռակալի պաշտօնին:

Բացի դաստիարակչէն կայ նաեւ իր մէջ գրական մարդը:

Մեծարգոյ Յորեկարը գրական կեանքի մեծապէս սիրող, երիտասարդ սերունդին մէջ զայն քաջալերող, իր բովանդակ բազմազգազ կեանքի ընթացքին տուած է ապացոյցը անխոնջ եւ եռանդուն աշխատասիրութեան: Ներկայիս վարիչն է ան Ս. Ղազարու Հայկական Ճեմարանին:

Գրական գործունէութիւնը, ինչպէս դաստիարակչականը, շատ կանուխէն ըս-

կըսած է եւ թերեւս գրականը աւելի ալ առաջ: «Բազմավեպ»ի մէջ սկսած է ան երեւնալ նախ քան ձեռնադրութիւնը. իր առաջին յօդուածը եղած է Պրոքրատիկե աւաղանին շուրջ ուսումնասիրութիւն մը («Բազմավեպ» 1898. թ. 12), զոր յետոյ կը շարունակէ «Բազմ.» 1899, թ. 7, 10 թիւերուն մէջ: Իր նախասիրութիւնը եղած է Ս. Գիրքը, որուն համար տարիներ ձեռագիրներու մէջ թարթալիս է տալով իրեն առուղ այդ աշխատութեանց՝ «Անկանոն Գիրք Առաքելականք» (1904), «Խսիքիտի Մեկնութիւն Յորայ» (1913), «Նանայի ասորեաց վարդապետի Մեկնութիւն Յովհաննու Աւետարանի» (1920) հրատարակութիւնները: Ատոնք մաս կը կազմէին ԹԱՆԳԱՐԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԻՆ ՆԻՆՈՐ ԴՊՐՈՒԹԵԱՆՑ շարքին, որոնց Գ. Ն. Ի. հատորները իրեններն են:

Հ. Քերոբէ Վ. Զրաքեան դուրդուրացող իր ժամանակին վրայ, Նորընծայարանի մեր աշակերտներուն տեսչութեան տարիներուն հայացուցած է Paillettes d'or-ի հեղինակ՝ հոգեսէր քահանայի մը գործը պատրաստուած Նորընծայից համար, զոր թարգմանիչը ուղած է կոչել «Առաջնորդ նորընծայ վանականի», նուիրելով այս թարգմանութիւնը իր վաղամեծիկ դասընկեր՝ Հ. Վրթանէս Ռուսեանի եւ յաջորդ դասէն Հ. Արքահայր Ալմալեանի յիշատակին՝ նոյնպէս վաղամեծիկ: Առանձին հատորով մը լոյս տեսած է նաեւ «Հայ Մատենագիրներ ժող. դարու» խորագրով իր յօդուածները որ երեւցան «Բազմավեպ»ի մէջ 1901-1903 արեւելահայ գրողներուն վրայ՝ ինչպէս Մկրտիչ Էմինի, Բաֆֆի, Գամառ-Քաթիպայի, Ստեփանոս Նաղաբեանցի, Միք. Նալպանտեանի, Գրիգոր Արծրունիի, Խաչատուր Աբովեանի, Արմաթա Շահապիւղի, Ղազարոս Աղայեանցի վրայ, եւն.:

«Բազմավեպ»ի զանազան թիւերուն մէջ ցրուած ունի յօդուածներ, որոնցմէ յիշենք հետեւեալները.

Ս. Հիպոթիոտոս եւ իր գրուածքը հայ մատենագրութեան մէջ. 1900, թ. 1 եւ 6:

Գիրք մնացորդաց ըստ հնագոյն հայ թարգմանութեան, 1900, թ. 3:

Ս. Գրոց ուսումնի ի հայտ. 1901, թ. 4, 5: Յովսէպոսի հայերէն հին թարգմանութիւն մը. 1908, թ. 10:

Իսիքիոս երէց Երուսաղէմացի. 1909, թ. 5:

Իսիքիոսի Յովրայ Մեկնութեան գրական արժէքը. 1912, թ. 7-8-9:

Իսիքիոսի Յովրայ Մեկնութիւնն եւ հայ մեկնիչը. 1913, թ. 4:

Վաղուան հացը «Հայր մեր»ի մէջ. 1909, թ. 6:

Գրիգոր Վանցեան. 1910, թ. 1:

Մուրացան. 1909, թ. 2:

Ծաղիկ մը Վիկտորիի շիրմին վրայ. 1915 թ. 3:

Նանա մեկնիչ եւ իր մեկնութիւնը Յովհաննու Աւետարանին. 1915, թ. 6-12:

Ս. Գրիգոր Հայոց (Նարոյի), 1919, թ. 1:

Ալիշանի «Ճառք Հոգեւորքը». 1920, թ. 12:

Ունի դեռ գրախօսականներ, յօդուածներու թարգմանութիւններ, որոնք հոս նշանակուած չեն:

1920-1921 վարած է խմբագրապետութիւնը «Բազմավեպ»ին: Եթէ արտաքին գործերու անհրաժեշտ զբաղանքները չըբռնէին իր ժամերը՝ Հ. Քերոբէ Վ. Զրաքեան անտարակոյս աւելի բեղուն գրական արտադրութիւն մը պիտի տար ի զարգացումն հայրախօսական եւ մանաւանդ Ս. Գրքի ուսումնասիրութեան համար:

Խմբագրութիւնս վերջացնելով իր այս համառօտ տեղեկատուական տողերը, ջերմադին կը մաղթէ Մեծարգոյ Յորեկար Հօր երկար երջանիկ տարիներ:

ԽՄԲ:

ԳՐԱԾԱԿԱՆ

ՌԸՆԷ ԿՐՈՒՍԷ

«ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ»

ՍԿԻՋԵՆ ՄԻՆԶԵՆ 1071 ԹՈՒԱԿԱՆԸ

Փայօթ-Փարիզ 1947

Լրուելի Հայոց Պատմութեան այս հատորը, որուն ճակատը կը զարդարէ մեծն Տիգրանի գեղեցիկաքանդակ հարազատ դիմագիծը, օտար գրիչներէ ցարդ յօրինուածներէն ճշգրտօրէն է, հին-պատմական, արտաքին եւ ազգային աղբիւրներու եւ արդի անթիւ ընդհանուր կամ

մասնագիտական ուսումնասիրութիւններու քընդունութեամբ, ընդարձակութեամբ եւ պատմական ոճի կիրարկութեամբ:

Գիրքը կազմուած է in 8° և 647 էջերէ, տասը նոր աշխարհագրական քարտէսներէ, չորս տոհմացոյց ծառերէ:

Երրորդ էջի ճակատը դրուած է ընծայական մը, որուն մէջ Ա. Զօպանեանի, Մարիէտի եւ Ֆ. Ֆէյտիի անունները կը կարգացունեն, որոնց գիտութեան եւ բարեկամութեան, կ'ըսէ հեղինակը, կը պարտի իր հատորը:

Գլխակարգութեան ցանկերը դրած է սկիզբը, 7-12 էջերուն մէջ. կը պակսին անուններու եւ տեղերու ցանկեր, ժամանակագրական աղիւսակներ, թագաւորական մեծ հարստութիւններու, որոշ բաժանումներ, փոքրներու յստակ սահմանագծումներ, որոնք գործը աւելի դիւրամատչելի պիտի ընէին:

Կրուելի մեծագոյն յաջողութիւնը կը կայանայ աղբիւրներու լաւագոյն ընտրութեան մէջ իւրաքանչիւր հարցին համար, զոր ամէն էջին ուստի կը նշանակէ խոճմտօրէն: Ան նախապատմական եւ հին պատմական շրջաններու համար գրեթէ լրիւ կը գործածէ յոյն եւ հռոմայեցի աղբիւրները, ազգային հին պատմիչները. նոյնպէս արդի ուսումնասիրութիւններէն՝ իրեն ծառայէ հայ եւ օտար լաւագոյն գիտական գործերը:

Գիրքը կը սկսի Հայաստանի բնական աշխարհագրութեամբ, ուր մանրամասն կը քննէ երկիրը շրջապատող լեռները, իբրեւ բնական ամրութիւններ, եւ յետոյ ներքին բարձրաւանդակին բազմաթիւ հօկայական զագաթները, որոնց մէջ կը բացուին ընդարձակ դաշտագետիներ՝ ուր հակառակ դիրքին ստատիկ բարձրութեան, կ'աճին բնակիչները լիօրէն սնուցանող երեւելի բոյսեր:

Երկրին ընդհանուր տեսութենէն կ'անցնի աւելի քարային եւ հանքային բնական հարստութիւններուն, մասնաւոր գլուխով մը խօսելով Հայաստանի հարուստ քարահանքին վրայ՝ առաջ եկած երկրին հրաբխային ընդհանուր նկարագրէն, ուր նախապատմական շրջաններուն մարդը առատօրէն օգտագործած է անտարտաշաղկ, նորարարային խաւերու առատութիւնը որ առիթ տուած է քարի դարու աշխարհակալնէն՝ անոնցմով կանգնելու իրենց մեծաքարային յուշարձանները: Հայաստան մեծաքարային շրջաններու ժողովուրդներուն ալ նիւթ հայթայթ

Թած է իր զանազան մեծադերձերու հարուստ կեդրոններուն առատութեամբ:

Կրուսէ՝ երրորդ գլխուն մէջ՝ Հայաստանի քաղաքական պատմութիւնը կը սկսի, երբ դեռ Հայաստան չէր պատկանէր հայուն. այս առեղծուածային գլխուն նիւթը յօրինելու համար ընտրած է լուսագոյն և հեղինակաւոր աղբիւրներ՝ Հերոդոտոս, Ստրաբոն, Պլուտարքոս. արգի ուսումնասիրութիւններէն՝ Աղոնց, L. Delaporte, Conteneau, Maspero, և բեւեռագրութիւններու ընթերցումները: Հետաքրքրական կը դարձնէ նաեւ չորրորդ գլուխը՝ ուր կ'ուսումնասիրէ Հայուն ծագումը և երեւումը այդ հողին վրայ՝ որուն տուած է իր անունը. լեզուական և ցեղային տուեալներով կը հաստատէ Հայոց Թուրք-Փրնիկեան ծագումը. սակայն հակառակ շատ մը շահեկան և հին աղբիւրներու հաստատումներուն՝ Հայուն Ուրարտեան աշխարհը հայացնելու հնարքը անյայտ և խնդրական կը թողու:

Մակեդոնեան աշխարհակալութեան շրջանէն կը սկսի Հայաստանի իսկական քաղաքական պատմութիւնը, նախ իբրեւ նահանգ մը այդ կայսրութեան, և ապա շուրջ մէկուկէս դար վերջ անկախ թագաւորութիւն՝ Արտաշէս և Զաւեն երկու հայկազուն իշխաններու իմաստութեամբ և քաջութեամբ, որոնք կրթնելով Հռոմէական աճող զօրութեան՝ երկիրը և իրենց իշխանութիւնը ձեռքազատեցին Սելեւկեան տիրապետութենէն:

Հայկական թագաւորութիւնը հիմնուեցաւ Արտաշէսով, որուն յաջորդող 11 թագաւորները կը կազմեն Արտաշէսեան հարստութիւնը: Այդ հարստութեան քաջակորով և իմաստուն չորրորդ ժառանգը՝ Տիգրան Գ. Հայաստանի սահմանները ընդարձակեց՝ որ պատմութիւնը կայսրութիւն անուանեց իր թագաւորութիւնը. Կրուսէ հայկական կայսրութեան պատմութիւնը հիացումով կ'արձանագրէ, աշխարհագրական քարտէսով մը օժտելով զայն, որ ցաւալիօրէն իր հիմնադրին կեանքին տեւողութիւնը հազիւ ունեցաւ: Երբ հռոմէական լեզէոններու բազմութիւնը Հայ կայսրութեան սահմաններէն ներս թափանցեց՝ Տիգրան այն ատեն հասկցաւ թէ պէտք էր իր փախստական աները զոհել և ոչ թէ անոր համար իր գեղեցիկ լայնատարած կայսրութիւնը. սակայն հակառակ իր գործին նիւթապէս կարճ տեւողութեան՝ անոր հոգեկան

արժէքը միշտ տեսց Հայ կեանքին գոյաւորման մէջ, Տիգրան Հայ միաձոյլ իշխանութեան գաղափարականը դարձաւ, ան եղաւ Հայ քաղաքակրթութեան սահմանը՝ որ արեւմուտքի գոնիքը բացաւ արեւելքի առջեւ Հռոմի հետ դաշնակցելով:

Յաջորդ գլուխներով, Կրուսէ մանրամասնօրէն կը պատմէ Արշակունի հարստութեան յաջորդելը Հայ գահուն վրայ, և քրիստոնէութեան մուտքը Հայաստան Ս. Լուսաւորչին քարոզութիւններով Տրդատ Գ. ի գործակցութեամբ, որուն մեծագործութիւններէն մին ալ կը համարի Ս. Հովսիփոսեաններու կուսական մարմիններուն Այրարատի վրայ թաղած ըլլալը (էջ 122). գլխաւոր թէ վրիպակ մը:

Հետեւելով Մէլիքի՝ Հայ քրիստոնէութեան նկարագիրը (գրոց գիւտէն առաջ) Հայ-Իրանական քաղաքակրթութեան ազդեցութեան տակ կը դնէ, հետեւեցնելով եկեղեցական եզրաբանութեան նոյնութենէն իրան-Արամայական եզրներու հետ:

Հայաստանի երկու կայսրութիւններու միջեւ բաժանման պատմութիւնը ուսումնասիրած է պատմական խոր պատճառներով. նման որոշում մը Թէոդոս Փոքրի կողմէն Հայաստանի համար անկշռելի ազդեցութիւնը դուռ եղաւ, և կայսրութեան առաջին տկարութեան ախտանշանը:

Գրոց գիւտը՝ Հայ կեանքին իբրեւ ամենացայտուն դէպքը՝ հիացումով կը պատմէ. արարք մը որ ամբողջ ազգի մը հոգեկան արժէքը կ'անմահացնէ, անցեալ և ապագայ բոլոր ժողովուրդներու մշակութային իրականութեան առջեւ. նկատել կու տայ՝ որ Հայը այն ատեն կերտեց իր մշակոյթի ոսկեգարը երբ քաղաքականօրէն հետզհետէ կը նուազէր, բայց կրօնապէս և հոգեպէս կը զօրանար հուրով և սուրով փորձուած. որով երբ Հայաստանը պաշտպանող սուրը պակսեցաւ գիրը և հաւատքը յաւերժացուցին ցեղին գոյութիւնը:

Վարդանանց պատերազմը՝ այս բացառիկ երեւոյթին լաւագոյն ապացոյցն է որ հինգերորդ դարու կիսուն նկատուած է զիւցազնական գերագոյն ճիգը՝ կրօնքի և հայրենիքի անկախութիւնը փրկելու համար: Գէպք մը՝ որ կը ստիպէ բոլոր քաղաքակրթ աշխարհը, ընդունելու անգամ մը եւս՝ որ Աւետարանի լոյսին նախաձեռնութեամբ Հայաստանը եղաւ նաեւ նախամարտիկ անոր

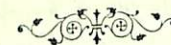
բերած քաղաքակրթութիւնը պաշտպանելու մէջ. Աւարայրի ճակատամարտը Հայոց պարտութեամբ վերջանալով՝ նուազ չպաշտպանեց Հայաստանը և իր անկախութիւնը, թշնամին այնքան յուսալքուեցաւ, որ շուտով ուրիշ մեծ մամիկոնեանի մը, Վահանին անձին մէջ ճանչցաւ ազատ Հայաստանի իշխանութիւնը:

Արաբներու երեւումը պատմութեան ընթացքը բոլորովին փոխեց. ուժասլաւ Բիւզանդիոն յետ ցոյցաւ կորսնցնելու Պաղեստինի և Սիրիոյ նահանգները, Հայաստանի մէջ ուզեց ճակատ տալ նոր վայրագ թշնամիներուն, որով երկիրը յարատեւ և կործանիչ կռիւներու թատր եղաւ: Հայ խեղճուկ իշխանները այս երկու ոյժերուն մէջ ջանացին զօրաւորին կողմը բռնել խոհեմութեամբ, Բագրատունիները իրենց աւելի յստակ արեւելեան քաղաքականութեամբ կրցան հաճոյանալ Պաղեստին արքունիքին և աւատական թագաւորութեան մը թագը և գաւազանը ընդունիլ անկէ: Մեծ էր դէպքը հակառակ իր աւատական բնոյթին, վասն զի յետ 4 դարերու (430-885), կը նորոգուէր Հայաստանի մէջ արքայական իշխանութիւն մը, որ երթալով գնաց և տկարացաւ, ներքսապէս՝ հող տալով գնազան իշխաններու դարաւոր երազին, թագին. արքսապէս դաժան տիրապետողներու հարկերով կեղեքումներուն:

Կրուսէ կը վերջացնէ հատորը Բագրատունիներու վերջին ճեւիրին, Աշոտին թուաւորումով և Գրիգոր վկայասէր հայրապետին կեանքով, որուն վրդոված կաթողիկոսութիւնը նոր ժամանակներու մերձաւորութիւնը կը զգացնէր, կապ մը դնելով ընդմէջ վերջացող Բագրատունիներու Հայաստանին, և նորընձիւ կիլիկեան Հայաստանին, որ Եւրոպայի խաչադրօջ բանակներով հովանաւորուած կ'աճէր:

Կը մտղմենք որ Կրուսէ երկրորդ հատորով մը տայ մեզի Հայաստանի պատմութեան մինչեւ մեր օրերու շրջանը՝ նոյնքան սահուն պատմական ոճով և ճշիւ աղբիւրներով:

Հ. Ս. ԱՔԸԼԵԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՐՁԱԳԱՆԳ

ԴՐՈՒԱԳՆԵՐ ԱԶԳԱՅԻՆ ԿԵԱՆՔԷՆ

ՆԵՐՍԷՍ ԱՐԲ. ՄԷԼԻՔ-ԹԱՆԳԵԱՆԻ ՄԱՀԸ

Սեպտ. 26ին (1948) հեռագրիւնները դուժեցին Ատրպատականի վաստակաւոր ու սիրելի Առաջնորդին՝ Ներսէս Արբ. Մէլիք-Թանգեանի մահը ալեւոր տարիքի մէջ. բոլոր տարածուեցաւ ամէնուրեք և սփռուեց թերթերը ցաւակից կսկիծով արձագանգ տուին ներդրեաններով ու կենսազրական լայն տեղեկութիւններով:

Հանգուցեալը ծնած է Զանգեզուրի Բոնակոթ գիւղը 1866 Մարտ 16ին: Տասնութէկ տարեկանին կը մտնէ Գէորգեան ձեմարանը: 1886ին արդէն աւարտած ձեմարանի լսարանական շրջանը, կը պաշտօնավարէ իրբեւ ուսուցիչ յաջորդաբար Բուրակոթի, Ծուշի և Պաքուի մէջ: Այս շրջանին է որ հրատարակած է «Աշխարհաբարի փրակաւոր» (Ծուշի, 1893. 80, 116 էջ) և «Մշակ եւ Նոր Գար» (Մոսկուա, 1894. 80, 104 էջ) շահեկան երկերը:

1896ին, Համբարձում Մէլիքեանի կրթաթոշակով կ'անցնի Փեթերսբուրգի հետեւելու համար համալսարանական ընթացքի:

1900ին կը ստանայ Իրաւաբանական հիւզի վերակաշնոր ու կը սկսի ուսումնասիրել մեր եկեղեցական կանոնադրութիւնը, պատրաստելով Հայոց եկեղեցական իրաւունքը տիրուող ընդարձակ դործը (Ա. Ներսէսեանի և Աղբիւրներ. Ծուշի, 1903, 80, 807 էջ. - Բ. Կազմակերպութիւն և Կառավարութիւն. Ծուշի, 1905, 80, 297 էջ):

1909ին դառնալով Էջմիածին՝ կը նուիրուի եկեղեցական ասպարէզին ու կը նշանակուի վանահայր Տաթևի վանքին: Եկեղեցական կալուածներու պետական դրաւուրի օրերուն կը նշանակուի Թեմակալ Ծուշի և պաշտպան կանգնելով իր եկեղեցիին և հօտին՝ մեծ ժողովրդականութիւն կը ստանայ: 1906ին կը հրաւիրուի Էջմիածին Դիւանապետի պաշտօնով. բայց Պետութենէն կ'աքսորուի Խրիմ: 1909ին Իզմիրեան կաթողիկոսի միջնորդութեամբ կը վերադառնայ Էջմիածին: 1912ին կը նշանակուի Ատրպատականի Առաջնորդ և 1914ին Եպիսկոպոս կը ձեռնադրուի Գէորգ Ե. կաթողիկոսէն:

36 տարուան հովուական պաշտօնին մէջ անըման ժողովրդականութիւն ստացած էր, իր գիտնականի փառքին վրայ աւելցնելով անձնուէր և անբասիր եկեղեցականի համարը: